

Vízfolyásnevekből metonimikusan létrejött magyar településnevek

1. A dolgozat tárgya a magyar településnevek egy csoportja, a Kárpát-medence földrajzi nevei közül azoké, amelyeket nagy valószínűséggel elődeink alkottak folyóvizek neveinek átvitelével; témája pedig a vízfolyások neveinek (mint a jelentésváltozásban, vagyis az eltérő típusú objektumok neveinek keletkezési folyamatában kizárólagosan részt vevő elemeknek) a szerepe helységneveink alkotásában, másképpen a víznevekből metonimikusan történő magyar helységnévadás.

A névtudományban közismert jelenség a tulajdonnevek felhasználása újabb, azonos kategóriájú nevek létrehozásában. Utalásszerűen, illusztrálásképpen, csekélyebb példaanyag közreadásával a helynévelemzők jó része foglalkozott már e kérdéssel (vö. BÍRÓ 1999a, 1999b; HOFFMANN 1993; TÓTH 1999 stb.), de ennek az egyetlen helynévfajtának csupán erre az egyetlen névalkotási módjára (a metonimiára) tekintettel, teljes alaposágú vizsgálatra még nem kerített sort a magyar kutatók közül senki.

2. A nagyobb vizek nevei minden nyelvben különösen régiek. Ezeket a múlt egyes időszakaiban a generációk tagjai nemcsak elsajátították, ismerték és használták, hanem a következő korosztály egyéneinek az ő szocializációjuk során tudatosan vagy szándéktalanul folyamatosan tovább is hagyományozták. Hogy miért zajlott e folyamat az egyes nyelvekben hasonló módon, s miért tartották szükségesnek a beszélőközösség tagjai a víznevek ismeretét? Ennek oka nem magában a nyelvben rejlik, hanem az embert körülvevő természeti és társadalmi valóságban, annak viszonyaiban. Igazolásul elegendőnek látszik egyetlen tényezőt említeni, mégpedig a víznek az emberi élet szempontjából nélkülözhetetlen, a létezéshez elengedhetetlenül szükséges voltát, kitüntetetten fontos szerepét, melynek közvetlen következménye volt, hogy a szálláshelyet választó vagy megtelepülő kisközösségek mindig keresték a vizek közelségét. A természetes vízi képződményeknek igen nagy volt a jelentőségük a magyarság múltjában is. Őseink elsősorban azok mellett telepedtek meg, hiszen a saját és állataik folyamatos vízszükségletét onnan tudták biztosítani, számukra szinte a víz jelentette az életet. Az élet és a lakás helye valójában szorosan összetartozott, mondhatni azonos volt. E természeti

környezetnek és a hozzá kapcsolódó életvitelnek mint témának a kisebb-nagyobb közösségek mindennapi érintkezéseiben való rendszeres előfordulása mintegy kommunikációs kényszerként maga után vonta a számukra jelentősebb vizek neveinek a kikerülhetetlen használatát. Minél jelentősebb, több településsel érintkező, ezáltal több ember számára fontos egy-egy természetes vízi képződmény, annál inkább így van ez.

A földrajzi neveink rendszerében a magyar víznevek jelentősége kiemelkedő. Fontosak egyrészt az életkoruk miatt, hiszen legnagyobb folyóink, tavaink nevei a magyar nyelvben valószínűleg már közvetlenül a honfoglalás után meghonosodtak (néhányuknak a nevét több évezreden át adták egymásnak a különböző nyelvű népek, a magyarba idegenből kerültek névátvétellel, jövevénynévvé lettek), illetőleg belső nyelvi fejlődés eredményeként korán kialakultak, így mindenképpen sokkal inkább maradandóak, állandóak, mint más típusú helynevek. A régiségükön és az előbbieken említett jellegzetességeiken kívül a nyelv- és beszélőközösségeknek az alapszókincséhez való tartozását a legszembetűnőbb módon a kiterjedt névcsaládok megléte, vagyis történeti oldalról a névrendszerre gyakorolt jelentékeny hatásuk bizonyítja. Mindez azért lehet, mert a lakosság életében legfontosabb szerepet játszó folyóink, tavaink stb. nevét igen gyakran felhasználták más, többnyire újabb objektumok elnevezésére: önállóan, alap- és bővítményi részként egyaránt. Ezáltal soktagú névcsaládokat hoztak létre.

Mivel a nyelv valamiféleképp tükrözi eleink életkörülményeit, az előbbieken alapján azt kell feltételeznünk, hogy a vizek neveinek is hasonlóan fontos szerepük lehetett egyéb típusú helynevek alkotásában. A víz és a lakóhely szoros összetartozásának a nevekkal való jelzésére pedig legegyszerűbb mód a puszta víznév metonimikus felhasználása volt a lakotthely-nevekben.

A téma valójában többféle rész kérdés tisztázását kívánja. Lexikális szempontból: a magyar helynevek közül ki kell(ene) válogatni azokat a vízneveket, amelyek minden alaki változás nélkül településnevekké lettek. Másképp elindulva az utóbbi alkategória egyrészes tagjai közül azokat, amelyek az előző altípus bizonyos elemeivel amiatt mutatnak alaki egyezést, mivel azok változási következményeinek számítanak. Tehát nem valamiféle véletlen alaki egybeesés példáit vizsgáljuk, hanem keletkezéstörténeti szempontból a víznév → településnév irányú metonimiáit. Az ilyen módon keletkezett településneveket funkcionális szempontból az jellemzi, hogy bennük egyetlen szemantikai jegy található, a névalkotás előzményének számító víznév jelölte denotátumhoz való viszonyítás, az adott vízi képződményhez való közelségre, a mellettségre, mint a lakott helynek a jellegzetes sajátosságára (S) való utalás. Így mind lexikális, mind funkcionális-szemantikai szempontból egyrészeseknek számítanak.

A vizsgálatba bevonandó településnevek tehát több szempontból is meglehetősen egyöntetű kategóriát képeznek: eredetüket tekintve a vízmelleltiség motivációján alapuló (tulajdonnévi, helynévi) víznévi előzményűek; jelentésbeli névalkotással, egységesen metonimiával keletkeztek; leíró szemlélettel egyrészeseeknek számítanak, bennük csupán az ún. sajátosság funkció tükröződik, egyetlen főtagjuk arra utal, hogy a víznévi előzmény jelölte vízi képződmény mellett helyezkedik el az emberi lakóhely. A névadás alapjául szolgáló szó minden esetben valamiféle víznév. Jelentésbeli kapcsolatukat tekintve pedig az előzmény a következőképpen poliszemantikus viszonyú.

Az elemzés az előbbiekből következően (is) elsősorban a következő főbb kérdésekre keresi a választ.

- (1) A tárgyalandó településnevek csoportja megközelítően mekkora hányadát teszi ki a teljes magyar településnév-állománynak?
- (2) A vízfajták alcsoportjai: a vízfolyások, az állóvizek, a vízrészek és a vízvételi helyek (források, kutak) egyaránt és hasonló mértékben szolgáltak-e motiváló tényezőként a településnév-adásban? Vagy valamelyik kis kategória tagjai jóval gyakrabban?
- (3) Vajon a magyar nyelvterület egészén, általánosan jellemző volt ez a névalkotás, vagy vannak efféle alakokat nagyobb sűrűséggel, illetőleg ilyen típusú helységnevet egyáltalán nem őrző régiói? Szóródásuk függ-e azoknak a természeti-földrajzi jellegzetességeitől?
- (4) Lehet-e korszakokhoz kötni, ha igen, melyekhez, vagy az Árpád-kortól folyamatosan létrejöttek efféle nevek?
- (5) Dominálnak-e az ősi vagy a szintén igen régi idegen, ismeretlen, bizonytalan eredetű (már elsődleges szerepükben is egyrészese) víznevek a magyarságnak e településnév-alkotásában? Vagy inkább az újabb, belső keletkezésű, kétrészese víznevek szolgáltak több olyanféle név alapjául?
- (6) Az utóbbiak közül miféle alaprészűek (*ér, fok, patak, tó, fő, tő, kút* stb.) az elterjedtebbek?
- (7) Ezek milyen grammatikai (szintaktikai) szerkesztési szabályok szerint kapcsolódnak előtagjaikhoz? Mennyire jellemző közöttük a birtokos jelzős viszonyok jelöltsége?

3. Ha a magyar helynevek keletkezési módjait, a szerkezetük névrészeit alkotó lexikális elemeket, azoknak a névszerkezetekben elfoglalt helyzetét és az azokban betöltött funkcióját és a másik névrészhez való viszonyukat egyetlen jelenségkomplexumként tekintjük, akkor arra jövünk rá, hogy a közszavak mellett a nyelvünkben már meglévő tulajdonnevek (köztük a helynevek, így a víznevek) is részt vesznek mindenféle névkeletkezési folyamatban. Részt vehetnek a szintagmatikus, a morfológiai szerkesztésekben, a jelentésbeli névalkotásokban és a szerkezeti változásokban. A hely-

névfajták közül mindegyik kategória elemei (tehát a víz-, vízkörnyéki, domborzati, táj-, tájrész-, a határ-, a lakotthely- és az építménynevek) képviselik magukat a névalkotó lexémák között. Állhatnak a velük formált nevek részeként önmagukban, egyrészes nevet alkotva, valamint a kétrészesek elő- és utótagjaként egyaránt. Névrészi funkciójukat tekintve pedig vagy a névegész jelölte denotátumnak az általuk egyedített objektumhoz való lokális viszonyát, elsősorban a közelségét, mellettségét stb., vagyis valamiféle sajátosságát (S) fejezik ki, vagy pedig (talán még gyakrabban) csupán megnevezik azt (M). Ritkábban bizonyos helységek utcaneveiben emlékeztető szerepük is lehet (N). Az utóbbtól eltekintve az egyes helynevek névrészeinek a száma és funkciókombinációi szerint hatféle szerkezetben jelentkezhetnek bármiféle helynevek is: S, M, S + F, M + F, S + M és M + M.

Mindezek rövid bemutatására egy alföldi nagyközség, Körösladány helynévanyagából válogattam példákat (BÍRÓ 1999 és 2002), de nem mindegyik helynévfajta elemei közül, hanem csupán a víznevek kategóriájából. A (víznevek felhasználásával keletkező újabb) helynévi típusok rendjében haladva, nézzük tehát, miféle szerkezetekben, helyzetekben és funkciókombinációkban jelentkeznek egy magyar település helynévi egyedeiben a víznevek!

Újabb víznevekben a legtöbbféle névrészi kombinációban és helyzetben (M): *Berettyó, Körös, Küküllő* stb.; (S + F:) *Dió-éri-csatorna, Kengyel-torok, Körös-derék, Körös kanálisa, Folyás-kút, Folyás-tó, Széles-ér-hegy* stb.; (S + M:) *Hármas-Körös, Holt-Körös, Kis-Körös, Nagy-Körös, Sebes-Körös, Új-Körös* stb.; *Kis-Kerek-tó, Kis-Tekerő, Nagy-Folyás-ér* stb.; (M + F:) *Csburgó-ér > Csburgó-árok > Csburgó-patak, Folyás-ér, Kengyel-ér, Tekerő-ér; Folyás-ér-csatorna, Sebes-Körös-csatorna, Új-Körös-csatorna* stb.; (M + M, a szomszédos Köröstarcsa víznevei közül): *Fehér-Fekete-Körös*.

A vízkörnyéki helyek neveiben még gyakoribbak, de csak kétféle helyzetben és egyetlen funkcióban (S): *Gyulafok, Harcsás, Mélyér* stb.; (S + F:) *Folyás-gát, Iván-foki-gát, Körös-gát, Sáros-éri-gát, Tekerő-gát* stb.; *Csburgó-hát, Dió-ér-hát* stb.; *Körös-játszó; Kengyel-part, Sebes-ér-part, Tenke-ér-part; Holt-Körös-köz, Kengyel köze, Vesszős-ée-köz* stb.; *Pap tava-sziget, Tekerő-sziget* stb.; *Folyás-zug, Körös-zug, Tekerő-zug* stb.; *Fehér-ér laposa, Körös-lapos, Sáros-ér-lapos* stb.

Domborzati nevekben kevésbé jellemzők (S + F): *Dió-ér-oldal, Györk-éri-parthalom, Kengyel-oldal, Körös-szél, Nádor-ér-halom* stb.

Az ún. tájrész- vagy területnevek között ismét igen jellegzetesek a víznévi előzményűek, de csak az S szerkezetű, metonímiával keletkezettek csoportjának a tagjai: *Kengyel, Küküllő, Tekerő, Tikos* stb.; *Dióér, Györkeri, Károlyderék, Kerektó, Nadarér, Sárosér, Sebesér, Tenkér, Tüdősér, Vesszősér* stb.

Nem nagyszámú határnévben viszont csupán előtagi helyzetben mutatkoznak víznevek (S + F): *Curgó-kert*, *Dió-éri-dűlő*, *Folyás-éri-erdő*, *Nádor-ér dűleje*, *Sár-rét* ~ *Sár réti*, *Tekerő-ér-dűlő*, *Vermes-derék rétje* stb.

Alig bukkan fel a nagyközség lakotthely-neveiben (S): *Paptava*; (S + M): *Körösнадány* > *Körösладány*; (S + F:) *Körös utca*.

Építménynevekben szintén csak egyetlen névrészi helyzetben és funkcióban jelentkezik, de ritkán (S + F): *Folyás-éri gátőrház*, *Folyás-híd*, *Körös bisztró* ~ *Körös étterem*, *Körös-híd* stb.

Keletkezéstörténeti szempontból a víznevek a példaként említett településen is elsősorban szintagmatikus szerkesztéssel formálódnak újabb helyneveket. Ilyenek az előzőekből az S + F, az S + M és az M + M szerkezetűek. Az M szerkezetűek névátvétel vagy szerkezeti változás eredményei. Az M + F struktúrájuk szerkezeti változással jöttek létre: többnyire kiegészüléssel, ritkábban névrészcserevel. A morfológiai szerkesztés csak csekély mértékben vett részt víznevi alaptag felhasználásával újabb helynevek megformálásában. A *Körös* bázisnévből két nyelvi eszköz, az *innen* és a *túl* névutó segítségével alakítottak területneveket: *Körösöntúl*, *Túlakörös*, *Túlakörösön*; *Körösöninnen*. Bennük a táj főfolyójához való viszonyítás mellett kifejeződik a névadók szemléleti pontja is, amely a település belterületével egyezik meg, s mint a nevek mutatják, az ehhez képest a folyón túl lévő volt fontos ily módon elsősorban megnevezni. Egyéb víznevekhez társulhatott még a *közt* névutó, s vele egy (névvel jelölt) kisebb és egy (jelöletlen) nagyobb vízfolyás alkotta területet neveztek meg: *Kengyelközt*, *Nadoréközt*, *Vesszősérközt*.

A helynév-keletkezési módokon belül általában igen előkelő helyet foglal el a jelentésbeli névalkotás. Körösladányban viszont önmagában, egyrészes névként állva egyetlen egy folyónevünk sem kapott új jelentést, nem vált más objektumfajta jelölőjévé, pedig a víznevek köztudottan kedveltek voltak pl. a település- és tájnevek létrehozásában (vö. KÁLMÁN BÉLA 1989, 141; JUHÁSZ DEZSŐ 1988, 25–7). Ki kell azonban emelnünk, hogy bár a folyók neveit nem használták fel névátvitellel, az egyéb kisebb, de helyileg jelentős vizeket annál inkább. Körösladányban például a tájrész- és területnevek uralkodó (keletkezéstörténeti) típusát a puszta víznevekből származók teszik ki, a napjainkig előfordult 353 területnévből 46 víznevi eredetű. A helyileg jelentősebb vizek nevei az idők során jelölhették a mederrel szomszédos területeket, az ártereket is, majd a vizek eltűnésével önállóan, minden egyéb nyelvi eszköz hozzáadása nélkül általánosan használt és ismert terület-, kistájnevekké váltak.

Az ún. alapréteget alkotó, egyrészes (idegen, ismeretlen eredetű, deetimológizálódott vagy elhomályosult szerkezetű) víznevek döntő többsége részt vett a folyamatban. Eredetileg egyrészes víznevekből metonimiku-

san lettek tájrésznevekké a következők: *Báté, Billentő, Büngösd, Csurgó, Dondorog, Gyulai, Harcsás, Kengyel, Korhány, Majta, Nador, Pakac, Süvöltő, Tekerő, Tikos, Tüdős, Vermes* stb.

A kétrészes (leginkább szintagmatikus szerkesztéssel alakult) vízfolyásnevek közül a *derék, ér, fok* utótagúak (vagyis a szintén igen régiak), az alakilag is rövidebb formák kaptak újabb, területnévi jelentést: *Bikeri, Csécséri, Dióér, Györkeri, Gyulajfok, Károlyderék, Kóróderék, Mélyér, Nadarér, Sárosfok, Sebesér, Tenkér, Tüdősér, Vesszősér* stb.

Ha a vizsgált területen a névadó vizek fajtáit nézzük, ismét azt mondhatjuk, hogy közöttük meghatározók a vízfolyások nevei (43), a felsoroltak közül a *Kerektó, Kuruttyoló, Paptava* kivételével mindegyik ilyen. Más településekkel ellentétben Körösladányban egyáltalán nem mentek át jelentésváltozáson kútnevek.

A kategória teljes anyagát áttekintve kitűnik, hogy metonimikus névátvitellel területnévvé, falurésznévvé, dűlőnévvé a legősibb, elsődleges tulajdonnévi és földrajzi köznévi alaprétteghez tartozók, valamint a *derék, ér, fok, tó* alaprészekkel létrejött (szintén igen régi) nevek, alakilag is az igen rövid formák váltak.

A jelentésváltozás folyamatában az egykori monoszemantikus víznevek poliszemantikussá lettek. A vizsgált nevek esetében a poliszémia folyamatosan, hosszú ideig (esetleg több évszázadig) fennállott. A XX. századra ez az állapot a nevek többségében megszűnt, a régi (víznévi) jelentés elveszett, csak az új (tájrésznévi) él tovább. Jelentőségüket jelzi, hogy többségük ma is élő név. Az idők során velük további, soktagú névcsaládok keletkeztek; harmadlagosan, többnyire bővítményi részi (előtagi) helyzetben voltak produktívak. A vízneveknek határrésznevekként való felhasználásában megnyilvánul a nyelv gazdaságossági törekvése, e nevek továbbélésével, gyakori használatával pedig megőrződnek a régi vízi világ emlékei.

4. A vízneveknek a település helynévrendszerére tett hatását áttekintve, abból választott témánk feldolgozásához különösen egy helyfajta: a tájrészek, területek S felépítésű nevei tanulságosak. Az alföldi településeken bizonyos nagy kiterjedésű tájrészek álltak legközelebb a falvakhoz, közülük (megfelelő irányú gazdasági fejlődéssel) némelyek időszakosan lakott helyeknek is minősültek. Ezeknek a területeknek pedig jelentős százalékban a rajtuk, mellettük átfolyó erekről, fokokról stb. adtak nevet, egyszerű metonimiával.

Vizsgálatom forrásául és a nevek minősítéseihöz segítségül a XX. századi magyar helynévtáraink kiemelkedő tagját, KISS LAJOSnak a Földrajzi nevek etimológiai szótárát (1988) választottam. Bár nyilvánvaló, hogy ez a szótár korántsem öleli fel az összes magyar, illetőleg magyar névadású településnevet, mégis úgy véltem, hogy valamilyen mértékben esetlegességével is

reprezentálja azt, s mintavételnek elfogadható. A teljesség megközelítésének a jelzésére utalhatunk itt MEZŐ ANDRÁS adatára. Ő a történelmi és a mai Magyarország településneveit saját szempontjai szerint kutatva 12 000-nél több helység nevéről tesz említést (vö. MEZŐ 1999, 5).

4.1. Ha e számot tekintjük a megközelítő teljességnek, és ehhez viszonyítunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a FNESz.-ben talált folyóvíznévi előzményű helységneveink ennek a mintegy 5%-át teszik ki, mely szám szerint 579 névegyedet jelent. Ebből az is következik, hogyha a teljes magyar településnév-állományt vetnénk alá tüzetes etimológiai vizsgálatnak, az 5%-os aránynál lényegesen magasabbat kapnánk eredményül, vagyis a számszerűségi mutatók azonnal jelzik számunkra, hogy a folyóvíznév → településnévi metonímia egyáltalán nem elhanyagolható névalkotási folyamat a magyar helységnevek keletkezési módjai között. Sőt, a szintaktikai szerkesztés mögött a gyakorisági sorban igencsak elől helyezkedne el.

4.2. Bár az összes víznév-fajta szerint elkülönítve még nem összegeztem a FNESz. ide sorolható településneveit, azonban a víznévi előzményűek csoportjára tekintve, mindenféle számítások nélkül is világosan kitűnik, hogy az egyéb, tehát az állóvízre, vízrészre (pl. a folyók forrása és torkolata) és vízvételi helyek nevei együttesen sem közelítik meg a folyóvíznévi mennyiségét. E tény többféle, a dolgozat elején említett külső tényezőre is utal: eleink szívesen választották a vízfolyások közvetlen környékét lakóhelyül, másrészt erre életmódjuk miatt rá is voltak utalva, de azt is megmutatja, hogy a terület egésze, vagy valamely része mennyire gazdag volt a csak szűkebb beszélőközösségek által ismert, a lokálisan jelentős folyóvizekben.

4.3. Ha a hajdani magyar nyelvterületen, illetőleg a történelmi Magyarország egészén belül e metonimikus névalkotás eloszlását tekintjük, kiderül, hogy az 579 településnévből 242 (41,79%) a keleti régióra esik. Ha ehhez hozzáadjuk az öt délkeleti és a 86 északkeleti névegyedet, akkor együttes számuk (333) a teljes állományon több mint a felét teszik ki (57,51%). A táj természeti földrajzából adódóan is jelentős számmal (127) és számaránnyal (21,93%) képviselteti magát az északi régió, hozzáadva az északnyugatinak az elemeit (12) is, különösen (139; 24%). Ezekhez képest a terület nyugati oldalán jóval szerényebb mértékben mutatkozik meg a jelenség, 56 taggal (9,67%). Délen pedig még ennek a fele sincs, 26 (4,49%). Végül a mai Magyarország középső vidékein: a Közép-Dunántúlon (9), a Duna és a Tisza középső szakaszai környékén (16) pedig együttesen csupán 25 (4,31%). A folyóvíznév → településnévi metonímia területi elterjedtségéről tehát a fenti adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyes régiók természeti-földrajzi jellegzetességei jelentősen meghatározták a sűrűségüket. Természetesen más tényezők is közrejátszottak a kialakulásukban, de azok alaposabb felderítéséhez további vizsgálatokra lenne szükség.

4.4. A FNESz. alapján kitűnik a szemügyre vett helynévi metonímiák valószínűsíthető kora is. Történelmünk ismert eseményeinek, őseinknek a Kárpát-medencében való elhelyezkedésének, majd az évszázadok folyamán újabbnál újabb települések létrehozásának a következményeit szépen mutatják a folyóvíznévi előzményű helyneveink is. A legerősebb hullámban egyértelműen a honfoglalást követően az Árpád-ház kora, a korai ómagyar kor idején keletkeztek effélék (is), szám szerint 336 (58%), e névalkotás még erős intenzitással tovább folytatódott a kései ómagyar korban is, KISS LAJOS 194 névegyedet adatolt ebből az időszakból (33,5%). A közép- és az újmagyar korból egymáshoz közeli számadatúakat dokumentált: 22-t (3,79%), illetőleg 27-et (4,66%). Hozzátehetjük azonban, feltehetően kevésbé tévedünk, amikor arra gondolunk – a mesterséges-hivatalos névadás termékeit is alaposabban megvizsgálva –, hogy ezek az arányok jelentősen módosulnának majd.

4.5. Biztos, évszámhoz kötött történeti források hiányában, közvetve maguk a fennmaradt településnevek is utalnak a keletkezésük viszonyított idejére. Vagyis az előző korszak szerinti tagolódásnak megfelelően mutatják a névadás idejét a névszerkezetek is. Az egész kategórián belül nagy többségben vannak ugyanis az egyszerű, egyrészes (s ezáltal régebbi) víznevekből származó településnevek, 422 (72,88%) tűnik elő a FNESz. alapján. Velük szemben a kétrészesek csoportja csak 157 tagot számlál (27,11%). Az utóbbin belül jellemző lehet, hogy a jelölt birtokos jelzősök kis alkategóriáját mindössze 32 előfordulás teszi ki.

a) A településnevek előzményeül szolgáló vízfolyásneveket eredetük s egyúttal szerkezetük szerint aprólékosabban megvizsgálva, a következő képet kapjuk. Az eredeti egyrészesek tekintélyes hányadát az idegen eredetűek adják, 210-ről feltételezhető, hogy idegen eredetű víznévként (M) került a nyelvünkbe. Közöttük is túlnyomó többségben vannak a szláv eredetűek, 185 településnevünk lett (elsősorban a honfoglalást követően) szláv nyelvi előzményből. (A Kárpát-medence különböző vidékén előforduló, a magyarság számára azonos alakú, M funkciójú folyóvíznevekből akár több magyar településnév is származhatott.) A példákat az ismertebb nevek közül válogatva szláv eredetű vízfolyásnevek: a *Beszterce* (5), *Bisztra*, *Boldva*, *Csarnó* (2), *Cserna* (3), *Csorna*, *Ilosva* (2), *Jolsva*, *kalota* (2), *Kemence* (2), *Kerca*, *Kovászna*, *Lendva* (2), *Litva* (2), *Losonc*, *Lőcse*, *Nyitra*, *Olsva* (4), *Paróca*, *Poprád*, *Pölöske*, *Rosztoka*, *Szalatna*, *Szaplonca*, *Szaporca*, *Sztregova*, *Szuha* (4), *Tapolca* (4), *Tarna* (2), *Torockó*, *Túr* (4), *Verbőc*, *Zolna*, *Zsíkva* stb. Ezek döntő hányada (131) már az ómagyar korban felbukkant helységnévként forrásainkban. Területileg tekintve északi és északnyugati 73, északkeleti-keleti 79, nyugati 18, déli 10, az ország középső vidékéről való 5 szláv folyóvíznévi előzményű településnevünk.

Más idegen nyelvekből jóval kevesebb olyan víznevünk származik, amely át is ment metonimikus változáson. A FNESz. szerint közvetve török az előzménye 12 folyónévből lett ómagyar kori s két kivétellel az északi régióban adatolt helységneveinknek: *Batár, Karcsa* (9), *Okor, Selegd*. Román eredetű vízfolyásnevek a népeink érintkezése helyszínének megfelelően csupán a keleti régióban és időben is később, (többségük) a kései ómagyar korban válhattak magyar településnevekké. Szám szerint sem sok, mindössze hét: *Csernisova, Csóra, Ponor, Rusor, Vále, Valealunga, Cernavoda*.

Ezzel szemben a német eredetű vízfolyásnevek, bár még ritkábban szolgálták ómagyar kori helységneveink alapjául (5), területileg azonban szétszórtan (északon, keleten és nyugaton) jelentkeznek: *Illembák, Korompa, Lakompak, Limpak, Vidombák*. Közvetve olasz eredetű a történeti Magyarország egykori *Fiume* városának a neve.

A FNESz. alapján nem kevés, 23 az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű víznevek száma, amelyek a fentiekén kívül közvetlenül alapul szolgálták (döntően korai) ómagyar kori magyar településnevek létrejöttéhez. Négy kivétellel északi-keleti régióbeli helységeket neveznek meg: *Argyas, Báta, Bózsva* (2), *Csázma, Gönyű, Huszt, Ida* (2), *Jára, Kolbásza, Laborc, Moravica, Orosztony, Parác, Perint, Rahó, Szeben* (2), *Tolcsva, Visó* (2), *Zazár*.

Az egyszerű, egyrészes víznévi előzmények másik csoportját a jelentésbeli névalkotásúak (49) teszik ki. Egyik jellegzetes alcsoportjuk a jelentéshasadásúaké (27), amelyek vízrajzi köznevekre mennek vissza, így F szerkezeti felépítésűek voltak. Jellemző lehet egyrészt, hogy mely efféle köznevek mentek át jelentéshasadáson, majd további metonímián, és melyik milyen gyakran. A listájuk a következő: *Ág, Arak, Ásvány, Aszód, Cserged, Csörög, Curgó, Ere, Folyás, Hajós, Jód, Józás, Kengyel, Patak* (4), *Séd* (2), *Suhatag, Szék, Szekcső* (2), *Szurdok* (3), *Tekerő*. A csoport tagjai igen korai keletkezésűek, kettő kivételével ómagyar koriak. Térbeli, szóföldrajzi eloszlásuk is jellemző lehet: északi (2) a *Patak, Sid*; északkeleti (3) az *Ásvány, Ere, Patak*; keleti (11) a *Cserged, Folyás, Jód, Józás, Patak* (2), *Suhatag, Szurdok* (3), *Tekerő*; déli (3) az *Ág, Szekcső* (2); nyugati (4) az *Arak, Curgó, Séd, Szék*; középső vidéki (4) az *Aszód, Csörög, Hajós, Kengyel*. Más egyrészes víznévi előzményű településnevek metonímiával (növény-, állatnévből stb.) keletkeztek (22). Szintén igen koraiak: mind ómagyar kori, közülük 16 korai ómagyar kori. Az egész alcsoportnak épp a fele a keleti nyelvterületről való. A következők tartoznak ide: *Ajta* (3), *Budak, Daróc, Eger, Gagy, Gerjen, Gerlice, Hanva, Ják, Kajanel, Kerc, Reketye, Szilva* (2), *Szőcs, Ürög, Vécke, Velemér, Vörösalma, Zebecke*.

A teljes állományon belül igen jelentős a morfematikai úton (111) s azon belül pontosabban a névképzéssel alkotott egyrészes víznévi előzményűek

száma is. Az efféle nevekben a közsői lexéma a víznek valamely sajátosságára utal (S). Különös produktivitást mutat az -s képzőnk (71). A vele alkotott derivátumok minősítése azonban nem egyértelmű, hiszen sok adatban feltételezhető, hogy elsődlegesen nem helynevet, hanem csak földrajzi köznevet képzett, s akkor az adatok a jelentéshasadás közé tartoznak, másrészt lehetnek valamiféle korábbi szerkezeti változás maradványai is az efféle formák. A kétes bizonyíthatóság ellenére egységesen kezeltem őket, hiszen végül is a településnevek szempontjából kisebb a jelentősége az előzmények névalkotási módjának, mint a szerkezeti felépítésének. Ha a csoport egyes tagjainak az előfordulásait tekintjük, szembeötlő némelyeknek a feltűnő gyakorisága: *Agyagos, Almás* (4), *Aranyos, Árkos, Békés, Bózes, Csávás, Egres* (2), *Fenes* (4), *Füves, Fűzes* (3), *Gyékényes, Gyepes, Gyöngyös* (2), *Gyümölcsénes, Hagymás, Hidas, Hódos* (5), *Kapus, Kígyós, Kincses, Komlós* (3), *Kovás, Kökényes, Köszvényes, Kürtös, Lápos* (2), *Medves* (3), *Nádas, Ostoros, Piskárkos, Rákos* (11), *Rékas* (2), *Solymos* (2), *Székás* (2), *Székes* (2), *Vargyas, Vermes*. Igen korai alakulásúak, hiszen négy kivétellel mind ómagyar kori. Területileg pedig a keleti régióinkhoz köthető az -s képzősőknek több mint a fele (42), északi-északkeleti 14, nyugati pedig 8, s mindössze hét efféle jut az egyéb területekre.

Viszonylag elterjedtnek minősülnek a -d képzőt őrző folyóvíznévből lett helységneveink (26): *Diód, Disznód, Érd, Fejérd, Fűzesd, Gyógy* (2), *Havad, Hollód, Homoród, Korond, Mohnyád, Nádasd* (2), *Nyárad* (3), *Rákosd* (2), *Sárad* (2), *Sárd* (2), *Ürögd* (2), *Vajasd*. Döntő hányaduk szintén a keleti magyar nyelvterületről való (17), keletkezési idejük szerint pedig ugyancsak meghatározók az ómagyar koriak (22). Az egyéb képzőt őrző származékok együttesen (13) csupán mintegy a nyolcadát teszik ki a csoport összességének: *Csöngé, Csörgő, Zúgó; Arki, Egri, Ercsi, Horhi, Oroszi, Ráksi, Sári; Batarcs, Hangony, Egregy*.

A tárgyalt metonímia képzőt tartalmazó egyrészes folyóvíznévi előzményeinek áttekintéséhez megjegyzésként mindenképpen idekíváncozik, hogy a FNESz. a példák tömegében tartalmaz még az előző sorokban számba vett képzős formákat, de magyarázatukban nem utal víznévi előzményre. Vagyis igen-igen sok olyan magyar helységnév létezett és létezik, amelyek -s képzőt őriznek, de KISS LAJOS sem talált arra adatokat, hogy azok eredetileg vízi képződményre vonatkozhattak volna. Pedig a korai keletkezésű, növénynévi alapszavúakról ugyancsak elképzelhető lenne, mint ahogy a képzősök csoportjában jó részük elsődlegesen víznév is volt. Olyanokra gondolhatunk, mint az *Almás, Egres, Fűzes, Kígyós, Meggyes, Mogyorós, Nádas(d), Nyáras(d), Nyíres(d), Rákos, Sásd, Somos, Szilas, Szilvás*.

A képzettek után itt említhetjük az egyetlen birtokos személyjel szilárdulását mutató alakot: ez az *Arka*.

A metonimikusan településnévvé vált egyrészes vízfolyásnevek utolsó kis csoportját azok jelentik (29), amelyek korábban valamiféle szerkezeti változás (ellipszis, deetimologizáció stb.) eredményeként jelölték az egyes denotátumokat, S vagy M funkcionális szerkezettel. Többségük a keleti magyar nyelvterületről (20) került ki, és ómagyar kori (25): *Agadics, Berekszó (2), Csaroda, Hosszúszó, Jászó, Kajászó, Kegyek, Kovászó, Küsmöd, Laszó, Lózna, Meregyó, Nyárszó, Nyírad, Patak, Poklos, Raks, Ráksa, Rednek, Sé, Sebes (5), Szarakszó, Szikszó, Viszák*.

Összegezőképpen azt mondhatjuk az egyrészes folyóvíznévi előzményt tartalmazó magyar településnevekről, hogy keletkezési idejük jórészt az ómagyar korra tehető, a magyarság megtelepedésének és korai széttelepítésének a korára. Arra az időszakra, amikor még több vidéken közvetlenül egymás mellett, sőt azonos lakóhelyen éltek más nyelvű népekkel, és amikor még a beszélőközösségek tagjainak a viszonylagos szűk körű térbeli mozgása, tájékozódása következtében nem volt szükség a poliszémia, a névazonosság megszüntetésére, a neveknek a jelzőkkel való differenciálására.

b) A kétrészes folyóvíznévi előzmények szerkezetére jellemző, hogy névrészei leginkább minőség, ritkábban birtokos jelzős viszonyúak, S + F funkcionális struktúrájúak, s csak elvétve S + M összetételűek. Névalkotási módjukat tekintve pedig többnyire szintaktikai szerkesztésűek, és kevesebb példa jelentkezik valamiféle szerkezeti változás eredményeként. A figyelembe vehető szempontok közül számunkra most az előzmény vízfolyásnevek alaprészei lehetnek érdekesek, hiszen ennek megvizsgálásával az is kiderülhet, hogy mely vízrajzi közneveinkkel melyik vidéken alkottak elsősorban folyóneveket.

A folyamatban részt vevő szintaktikai szerkesztésű és S + F struktúrájú víznevekből (131) alkotott településneveknek a korát nézve arra is fény derül, hogy (az egyrészesekkel ellentétben) a későbbi korokban is számottevő a kategória gyarapodása. Korai ómagyar kori adatolású közülük 63, kései 50, középmagyar 4, újmagyar kori 14. Területi elterjedés szerint: keleti-délkeleti 66, északi-északkeleti 44, nyugati 13 és a középső régiókban létező 5.

A csoportba tartozó víznevek alaptagjai a vízrajzi közneveknek meglehetősen szűk köréből kerülnek ki, de sok tanulsággal járhat az egyes elemeinek a megterhelése. Jelentősen kimagaslik elterjedtségével a *patak* (62; 47,32%): *Agyagospataka, Apokapataka, Aranyospatak, Aranypatak, Árapatak, Asszonypataka, Aszúpatak, Bábapataka (2), Bánpataka, Bélapataka, Bozataka, Dabrapatak (2), Dánpataka, Disznópataka, Előpatak, Farkaspataka, Fehérpatak, Feketepatak (4), Gonospatak, Gyurkapataka, Hárspatak, Idecpataka, Jópatak, Kabalapataka, Kelénpatak, Ketelpataka, Kőkénypatak, Kőpatak, Kőrőspatak, Kurtapatak, Lapispatak, Lapupatak, Lóznaataka, Málnapatak, Megyepataka, Mezőpatak, Miglészpataka, Olajpatak, Patak,*

Poklospatak, Pokolpatak, Rónapatak, Sárospatak, Sárpatak (2), Sóspatak, Szálláspatak (2), Szappanpataka, Szárazpatak, Szobapataka, Tamáspataka, Turonpataka, Varjúpataka, Vaspatak. Jellemző azonban, hogy *-patak* elemet tartalmazó helységnév a FNESz. szerint a déli, délkeleti és a közbülső régiókban egyáltalán nincs. Meglepő módon minden, legismertebb mai egyéb vízrajzi köznevet megelőző alaprészként az *-aszó* (23): *Barkaszó, Berekaszó (2), Farkaszó, Hosszúaszó (5), Inéaszó, Jóaszó, Keveaszó, Kovaaszó, Lószó, Marosaszó, Megyaszó, Nyáraszó, Szarakaszó, Szárazaszó, Szarvaszó, Szikaszó, Tipászó, Váraszó.*

Bár harmadik a sorban az *-ér*, viszont a FNESz. adatai között igen csekély számú településnévben maradt fenn (12), és többnyire csak a középső régióinkban vagy azokhoz közel: *Feketeér, Füzesér, Gátér, Kenyeri, Kisér, Kölesér, Medesér, Mencsér, Nádasér (2), Nagyér, Tórógyér.* Az *ér* köznévvel ellentétben a *víz* egy kivétellel csupán a hajdani magyar nyelvterület keleti felében jelentkezik helységnévek elemeként (9): *Borbátvíze, Fehérvizi, Feketevíz, Hidegvíz, Hosszúvíz, Malomvíz, Szépvíz, Városvíze, Várvíz.* Hasonló tapasztalható a régi *jó* 'vízfolyás' jelentésű szavunkkal, csak az északkeleti-keleti területeken maradt fenn néhány helységnév elemeként (8): *Disznajó, Disznójó, Meregjó, Sajó (4), Székelyjó.* Az *ág* pedig (7), bár még ritkábban, de a délkeleti és (főként) a keleti (5) régiókban bukkan itt-ott elő: *Aranyág (2), Fintóág, Nagyág, Okorág, Visszaág, Viszák.* Egyéb vízrajzi köznevek csak elvétve maradtak fenn magyar településnevek elemeként (10), területileg is elszórtan. Így az *-árok* (1): *Malomárka*; a *-derék* (1): *Károlyderék*; a *-gödör* (1): *Malomgödör*; a régi *-med* 'időnként kiszáradó ér' (2): *Kismed, Mégy*; a *-sár* (1): *Lapsár*; a *-séd* (2): *Hidegséd, Nyírséd*; a *-szék* (1): *Bábaszéki.*

Folyóvíznévi alaprészszel alkotott másodlagos víznevekből (S + M) alig-alig származott magyar településnév (6), és egy kivétellel mindegyik a keleti régióból való: *Aszúalmás, Csabarákosa, Kissebes; Hévszamos, Hidegzamos, Melegszamos.*

Bizonyos kétrészes vízfolyásneveken végbemehetett valamiféle szerkezeti változás (redukció, bővülés stb.), és csak azt követően történt meg a metonímia. Mivel e folyamatot igen nehéz teljes bizonyossággal igazolni, épp ezért a fentebb jelölt birtokos jelzősként látott formák egy részéről is elképzelhető, hogy nem oda, hanem ebbe az alcsoportba tartoznak. A FNESz. szerint leginkább ide sorolható helységneveink (20): a *Szárazalmás; Inaszó, Berekszó, Szárszó; Laksár; Agyagospatak, Aranypatak, Aranypataka; Balataka, Bánpatak, Farkaspatak, Idecpatak, Szűpatak, Tamáspatak, Varjúpatak, Zalapataka; Bábaszék; Borbátvíz, Fehérvíz, Városvíz (2).*

5. A Földrajzi nevek etimológiai szótárában előforduló folyóvíznévi előzményű településneveink vizsgálata és rendszerezése után megállapíthat-

jük, hogy azok mennyiségüket és számarányukat tekintve is jelentős részét képezik a magyar helységnevévállománynak. Tanulmányozásuk a névtudományon túlmutató eredményekkel jár, a nyelv- és névtudomány számára pedig többféle tanulsággal szolgál. Ismételten igazolják a kategóriába tartozó adataink, hogy elődeink bizonyos metonimikus helynevek alkotásakor elsősorban a vonalszerű és pontszerű objektumoknak a (többnyire egy-, de nemritkán kétrészes) helyneveit használták fel az egyik sajátosság (külső tényező): a mellettség, rajta létel érzékeltetésére. Mind a funkció fontossága, mind az információtartalom gazdagsága miatt – általában is, és a metonimikus névalkotáson, valamint az azok következményeként kialakuló poliszemantikus névkapcsolatokon belül is – ez az alkategória a magyar településnevek fontos részrendszerének számít. Maga e jelentésbeli névalkotási folyamat pedig az eredményeként keletkező nevekkel nyelvünk gazdaságosságára való törekvésének a módja, illetőleg szemléletes bizonyítékai.

Szakirodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Bp.
- BÍRÓ FERENC 1999a. Folyóneveink szerepe újabb helynevek alkotásában. Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve. 1998/99. 198–206.
- BÍRÓ FERENC 1999b. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. Névtani Értesítő 21: 36–42.
- BÍRÓ FERENC 1999c. Körösladány helynevei. Eger.
- BÍRÓ FERENC 2002. Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében. Eger.
- CZEGLEDI KATALIN 1999. Poliszémia és homonímia a földrajzi nevekben. In: Poliszémia, homonímia. Szerk.: Gecső Tamás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. II. Bp., 43–53.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. A tulajdonnevek egyalakúsága. In: Poliszémia, homonímia. Szerk.: Gecső Tamás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. II. Bp., 85–90.
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–85. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. MNyj. 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA 1970. Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1988. A Tisza–Túr köze vízneveinek névtani rendszere: MNyRét. 1: 514–22.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz. Bp.
- KIEFER FERENC 2001. Jelentésmélet. Bp.
- KISS LAJOS 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2.

- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. Nyr. 120: 440–50.
- KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Bp. 177–85.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. A magyar hivatalos helységnévvadás. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. Adatok a magyar hivatalos helységnévvadáshoz. Nyíregyháza.
- PAPP ISTVÁN 1963. A szóalkotás problémái. MNyj. 9: 3–31.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp.
- SZENDE TAMÁS 1996. A jelentés alapvonalai. Bp.
- TÓTH VALÉRIA 1999: Helynevek a helynevekben. MNyj. 37: 435–442.